

Audrius A. **Žulys**

Polska w polityce
zagranicznej Litwy
w latach 1938–1939

Studium z historii dyplomacji

Gdańsk 2015

Redakcja: Anna Herzog-Grzybowska

Korekta: Klaudia Drózdź, Irena Zaucha-Nowotarska / e-DYTOR

Indeksy: Iwona Karwacka / e-DYTOR

Projekt okładki i stron tytułowych: Magdalena Błażków KreacjaPro

Na okładce: Wizyta posła nadzwyczajnego i ministra pełnomocnego Litwy w Polsce Kazysa Škirpy u ministra spraw zagranicznych Polski Józefa Becka, Warszawa 30 marca 1938 r.,
Narodowe Archiwum Cyfrowe

Copyright © for the Polish edition by Author and Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku 2015

ISBN 978-83-63029-82-1

WYDAWCA

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku
ul. Długa 81-83, 80-831 Gdańsk
tel. +48 58 323-75-20, fax. + 48 58 323-75-30
e-mail: sekretariat@muzeum1939.pl
www.muzeum1939.pl

Skład i łamanie:
studio 66a – Piotr Górski

Druk i oprawa:
OMIKRON Sp. z o. o.
Stare Babice

Spis treści

Słowo wstępne Marka Kornata 9

Słowo wstępne Algimantasa Kasparavičiaus 13

Wstęp 15

1. Uzasadnienie tematu 15
2. Źródła. 16
3. Charakterystyka historiografii. 20
4. Pytania i założenia badawcze. 24

ROZDZIAŁ I

Konflikt polsko-litewski w okresie międzywojennym

(do ultimatum z 17 marca 1938 r.). Geneza i realia 29

1. Odrodzenie Litwy i Polski po I wojnie światowej. 29
2. Polskie koncepcje wobec Litwy 35
3. Litewskie „nie” dla związków politycznych z Polską 40
4. Zagrożenie bolszewickie i traktat radziecko-litewski z 12 lipca 1920 r. 41
5. Kulminacja konfliktu – złamanie umowy suwalskiej i zbrojne zajęcie Wilna. . . 52
6. Bezradność Ligi Narodów – niepowodzenie koncepcji plebiscytu ludności. . . 54
7. Mediacja i plan Paula Hymansa. 58
8. Konflikt polsko-litewski a idea Związku Bałtyckiego. 66
9. Decyzja Konferencji Ambasadorów 73
10. W cieniu Locarno – próby zbliżenia 76
11. Radziecko-litewski traktat z 28 września 1926 r. 79
12. Polska w dyplomacji Voldemarasa 88
13. Nowa koncepcja ministra Lozoraitisa, poufne próby, stagnacja 100

ROZDZIAŁ II

Ultimatum polskie i nawiązanie stosunków dyplomatycznych 119

1. Incydent na linii administracyjnej z 11 marca 1938 r. 120
2. Reakcja władz polskich i litewskich na incydent 124
3. Dyplomacja litewska w poszukiwaniu wsparcia międzynarodowego 127

4. Powrót Becka i posiedzenie ścisłego kierownictwa państwa polskiego na Zamku.	131
5. Nota ultymatywna.	134
6. Mocarstwa zachodnie a polskie ultimatum	138
7. Związek Radziecki i Rzesza Niemiecka wobec kryzysu polsko-litewskiego	146
8. Stanowisko Estonii, Łotwy i Finlandii oraz bierność Ligi Narodów	154
9. Opinia publiczna – polska i litewska.	157
10. Przyjęcie ultimatum przez rząd w Kownie	161
11. Polskie przygotowania wojenne	165
12. Ocena ultimatum	169

ROZDZIAŁ III

Przełamywanie lodów nieufności: druga połowa

marca-grudzień 1938 r.	177
1. W atmosferze pogłosek i niepewności	177
2. Wykonać minimum i „ani kroku dalej” – rokowania w Augustowie	184
3. Pierwszy poseł litewski: Kazys Škirpa	189
4. Pierwszy poseł polski: Franciszek Charwat	201
5. Drażliwe sprawy mniejszości narodowych.	211
6. Artykuł wileński w nowej Konstytucji Litwy z 1938 r.	214
7. Wykonanie postanowień ultimatum	218
8. Obchody 9 października i zamknięcie Związku Wyzwolenia Wilna	227
9. Kontrola i cenzura prasy – „dżentelmeńskie porozumienie prasowe”.	239
10. Litwa a idea „Trzeciej Europy” ministra Becka, konflikt niemiecko-czechosłowacki	246
11. Rosnące zagrożenie dla Kłajpedy	254
12. Polska, ZSRR a Litwa	262
13. Odgłos spraw Rusi Podkarpackiej	264
14. Ucieczka Litwy w neutralność	266
15. Wyjazd Škirpy do Berlina.	271
16. Zmiana charakteru stosunków wzajemnych pod koniec 1938 r.	272

ROZDZIAŁ IV

Polska i Litwa nad przepaścią wojny (styczeń–sierpień 1939 r.)

1. Nowy poseł litewski w Warszawie – dr Jurgis Šaulys.	275
2. Ożywienie stosunków dwustronnych w dziedzinie kontaktów między społeczeństwami	279
3. Doraźna poprawa położenia Litwinów i Polaków w obydwu krajach	284
4. Sprawa powołania konsulatów w Kłajpedzie i Wilnie	298

5. Zagrożenie niemieckie nad Bałtykiem – litewska polityka neutralności	301
6. Stosunki polsko-niemieckie a Litwa	304
7. Litwa traci Kłajpedę po ultimatum niemieckim z 20 marca 1939 r.	308
8. Dyplomacja polska podczas kryzysu kłajpedzkiego.	320
9. Brytyjskie gwarancje dla Polski a problem polskich gwarancji dla Litwy. . . .	325
10. Koncepcja gwarancji trzech mocarstw dla krajów bałtyckich.	343
11. Konsultacje dyplomatów polskich i litewskich dotyczące listu Roosevelta do Hitlera	348
12. Litwa odrzuca aluzje na temat możliwości odzyskania Wilna	350
13. Wizyty generała Raštikisa w Berlinie i Warszawie.	352
14. Problemy Polski w rozmowach Urbšysa z Hitlerem i von Ribbentropem. . . .	357
15. Działania wywiadu	359

ROZDZIAŁ V

Pakt Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia 1939 r. i sprawy polsko-litewskie w pierwszych tygodniach wojny (wrzesień–październik 1939 r.)	361
1. Pakt Ribbentrop-Mołotow – geneza i konsekwencje	361
2. Wybuch II wojny światowej a sprawy polsko-litewskie	373
3. Nacisk niemiecki	377
4. W strefie interesów radzieckich	394
5. Internowanie Polaków na terytorium Litwy.	407
6. Losy poselstw w Kownie i Warszawie	410
Zakończenie.	417
Wykaz skrótów	422
Bibliografia.	423
1. Źródła archiwalne	423
2. Publikowane dokumenty dyplomatyczne.	423
3. Czasopisma	425
4. Pamiętniki i wspomnienia	425
5. Monografie i artykuły	426
Summary.	439
Indeks osobowy	445
Indeks geograficzny	454

Słowo wstępne

Od czasów, o których traktuje monografia Audriusa Aleksandrasa Žulysa, litewskiego historyka i dyplomaty, upływa więcej niż siedemdziesiąt pięć lat. Dystans to wystarczająco dogodny, aby spojrzeć na ówczesne realia na nowo – w sposób odpowiadający nakazom nauki historycznej, która wymaga, aby historyk był przede wszystkim tłumaczem przeszłości.

Tak właśnie staje się za sprawą monografii, będącej rozprawą o normalizacji stosunków polsko-litewskich w latach 1938–1939. W okresie międzywojennym XX wieku kształtowały się one w cieniu ostrego antagonizmu. Ich bieg określił dobrze znany konflikt o Wilno i Wileńszczyznę. Był on poniekąd nieuchronny. Zderzyły się racje i imponderabilia obu stron. Argumenty Litwinów o historycznej stolicy ich państwa napotkały polską narrację o tym mieście jako polskim, gdyż pozostającym w zasięgu oddziaływania kultury polskiej i mającym polską większość ludności. Wiemy dobrze, że to, co dla Józefa Piłsudskiego było przedmiotem pożądanego – dla litewskich elit politycznych jawiło się zagrożeniem. Mam oczywiście na myśli koncepcję wznowienia polsko-litewskiego związku państwowego. Obawy przed polonizacją były silne. Dysproporcja sił i terytoriów sprzyjała argumentom, że byłaby to droga do polskiej dominacji.

W marcu 1938 r. doszło, jak wiadomo, do ustanowienia stosunków dyplomatycznych między rządami Rzeczypospolitej Polskiej i Republiki Litewskiej. Stało się tak w następstwie głośnej akcji dyplomacji polskiej w postaci ultimatum z 17 marca tego roku. Ówczesny polski minister spraw zagranicznych Józef Beck uważał stawianie żądań pod groźbą użycia siły za istotny element dyplomatycznego instrumentarium. Kiedy zawiodą inne środki – pozostaje takie właśnie *ultima ratio*. Ale oczywiście w litewskiej percepcji akcja polska nie może być interpretowana inaczej niż jako posunięcie upokarzające – przygotowane przez silniejszego sąsiada.

Tak czy inaczej wszakże, w marcu 1938 r. zapoczątkowany został trwający zaledwie półtora roku okres powolnej, lecz jakże pożądanej normalizacji stosunków wzajemnych. Jak wiadomo, przerwała go II wojna światowa, rozpoczęta

w następstwie paktu Hitler-Stalin z 23 sierpnia 1939 r., którego twórcy przywłaszczyli sobie prawo dysponowania losami obu narodów – tak polskiego, jak i litewskiego. Jak układałyby się dalej relacje obu skłóconych narodów – gdyby katastrofa wojny nie stała się rzeczywistością – to pytanie, na które oczywiście odpowiedzieć nie można.

Okres normalizacji stosunków polsko-litewskich uczynił przedmiotem swej monografii dr Żulys. Poczytuję sobie za zaszczyt, że mogłem kierować przygotowaniem tej rozprawy i szczęśliwie doprowadzić do finału jego przewód doktorski w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie w lipcu 2013 r.

Czytelnik niniejszej książki, której druk w języku polskim jest wielce pożądanym, wyrobi sobie z pewnością sam zdanie o jej wartości zarówno w warstwie dokumentacyjnej, jak i interpretacyjnej. Wszelkie sugestie wstępne co do wartości takich czy innych twierdzeń są więc niepotrzebne.

Nasuwa się jednak kilka refleksji na marginesie. Chciałbym je – najzwężle jak potrafię – zawrzeć w tym miejscu tytułem wprowadzenia do lektury książki.

Przede wszystkim – w moim przekonaniu – Autor reprezentuje warsztat historyka dyplomacji w dobrym wydaniu. Jest to ważne zwłaszcza obecnie, w czasach kryzysu historii akademickiej kosztem niebezpiecznego rozrostu subiektywistycznych narracji o przeszłości. Stanowczo i wiernie trzyma się źródeł. Znając podstawy historiografii problemu, postępuje według zasady *audiatur et altera pars*. Usiłuje zachować obiektywizm, o ile to w ogóle możliwe. W ocenach polityki polskiej nie rezygnuje z krytycznych refleksji, ale w żadnej też mierze nie tworzy bezkrytycznego obrazu polityki zagranicznej własnego państwa.

Jak zauważy czytelnik, właściwą część swej monografii, czyli studium o Polsce w polityce Litwy w okresie marzec 1938 – październik 1939 r., poprzedził Audrius A. Žulys szeroką opowieścią o konflikcie dzielącym oba narody zaraz po powstaniu obu narodowych państw w 1918 r., kreśląc jego genezę i przebieg w okresie od 1918 r. do marca 1938 r. Muszę powiedzieć, iż szczególnie ten zabieg Autora wypada docenić. Dał nam on bowiem w ten sposób nie tylko niezbędne historyczne tło, którego oczekujemy, lecz także zawarł sporo własnych przemyśleń, nie zawsze pokrywających się z polskim punktem widzenia, mimo to nader cennych i wkraczających w dyskusję z historiografią polską.

Niemniej bez znaczenia jest to, że Autor jak najbardziej celowo umieścił swą opowieść o Polsce w polityce Litwy w szerokich ramach geopolityki Europy Środkowo-Wschodniej. Antagonizm i konflikt polsko-litewski ma oczywiście dla niego swoje znaczenie, ale bieg historii kształtowały inne siły sprawcze: niemiecki ekspansjonizm III Rzeszy i imperializm państwa radzieckiego. Nie ma

wątpliwości, że z punktu widzenia celów, jakie te dwa mocarstwa stawiały sobie zarówno wobec Litwy, jak i Polski – konflikt na linii Kowno–Warszawa dostarczał wielu sposobności, by prowadzić politykę w myśl zasady *divide et impera*.

Last but not least wreszcie, książka Audriusa Žulysa jest owocem możliwie równomiernego wykorzystania źródeł archiwalnych z obydwu stron – zarówno polskich, jak i, przede wszystkim, litewskich. Sprawilo to, że polski historyk, który zechce sięgnąć po tę monografię, znajdzie na jej kartach ważkie naświetlenia dobrze sobie znanych wypadków z litewskiego punktu widzenia i według litewskiej racji stanu.

Trzeba powiedzieć jeszcze jedno. Skomplikowane stosunki polityczne Polski i Litwy nie zaowocowały dotychczas pełnym źródłowym opracowaniem tej ich fazy, którą Audrius Žulys uczynił przedmiotem swych rozważań. W Polsce przed II wojną światową o ówczesnej polityce litewskiej dużo pisał Władysław Wielhorski – *nota bene* dyrektor Szkoły Nauk Politycznych przy Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie. Oczywiście dzisiaj mamy w historiografii polskiej studia i ustalenia czołowego w Polsce historyka dyplomacji – Piotra Łossowskiego. Jego syntetyczna monografia *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939* (Warszawa 1997) ma swoje niemałe znaczenie. Pozostaje *point de départ* do wszelkich dalszych studiów.

Dysponujemy cennymi pracami Krzysztofa Buchowskiego, który podjął znaczny wysiłek wokół rekonstrukcji wzajemnego postrzegania się obu skłóconych narodów w pierwszej połowie XX w¹. *Last but not least* trudno nie wzmiankować o studiach Bronisława Makowskiego [Makauskasa] o ludności litewskiej w II Rzeczypospolitej² albo Tomasza Gajownika o operacjach wywiadu polskiego wobec Litwy³. I to jest z grubsza wszystko – jeśli pominiemy rozmaite przyczynki rozrzucone po czasopismach oraz opracowania syntetyczne (wspomnianego już Piotra Łossowskiego albo Grzegorza Błaszczyka czy Henryka Wisnera) o nowoczesnym (dwudziestowiecznym) państwie litewskim.

Historykowi polskiemu nie bez uznania przychodzi przyznać, iż historiografia litewska w odrodzonym w 1990 r. i wyzwolonym spod Sowietów państwie dopracowała się paru cennych ujęć problematyki dyplomatycznej genezy II wojny

¹ Mam na myśli przede wszystkim trzy jego prace: *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006; *Szkice polsko-litewskie czyli o niełatwym sąsiedztwie w pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2005; *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999.

² *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa 1986.

³ *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939*, Warszawa 2010.

światowej, a w tych ramach spraw Polski. Niech mi będzie wolno wspomnieć w tym miejscu litewskich kolegów – w większości poznanych przy okazji różnych konferencji naukowych – a przede wszystkim Algimantasa Kasparavičiusa, którego monografia *Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos* (Vilnius 2010) pozostaje najważniejszą wypowiedzią litewskiej historiografii na temat polityki zagranicznej Litwy w szczytowej fazie kryzysu międzynarodowego, który poprzedzał wybuch II wojny światowej. Inny historyk litewski, Nerijus Šepetyš, pozostaje autorem studium o stanowisku Litwy w obliczu paktu Hitler-Stalin: *Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva* (Vilnius 2006). Historyk i dyplomata, Vytautas Žalys, pozostaje przede wszystkim autorem ważnej i dwutomowej syntezy dziejów dyplomacji litewskiej: *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, wydanej w Wilnie w latach 2007–2012. Wspomnieć jeszcze wypada Česlovasa Laurinavičiusa z powodu jego licznych studiów i artykułów z dziejów dyplomacji litewskiej. *Last but not least* szczególnie podkreślić wypada znaczenie monografii Šarūnasa Liekisa: *1939: The Year that Changed Everything in Lithuania's History* (Amsterdam–New York 2010), która stanowi nowe i cenne ujęcie międzynarodowego położenia Litwy w przededniu II wojny światowej, przynosząc m.in. konstatację o decydującym znaczeniu paktu Hitler-Stalin dla zburzenia pokoju w Europie.

Wszakże zwłaszcza brak monografii o stosunkach wzajemnych Polski i Litwy w przededniu wybuchu II wojny światowej pozostaje widoczny. Dr Žulys podjął się zadania, które wypełnia tę lukę z powodzeniem. Trudno sobie wyobrazić, aby jego książka nie była cytowana przez specjalistów w przyszłości.

To, że książka wchodzi w polski obszar językowy i ukazuje się najpierw po polsku, jest godne prawdziwego uznania. Dziękuję Muzeum Drugiej Wojny Światowej w Gdańsku za to, że podjęło wysiłek ogłoszenia tak ważnej monografii.

Marek Kornat
Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

Kraków, sierpień 2015 r.

Słowo wstępne

Na Litwę i do Polski wraca wzajemne zrozumienie, dialog intelektualny. W XXI w. Wilno i Warszawa wkraczają śmieiej, będąc bardziej otwarte i uważne względem siebie. W obliczu globalnych wyzwań i zagrożeń w regionie stają bliżej siebie, a może nawet obok siebie.

Wspaniałym świadectwem jest też niniejsza monografia *Polska w polityce zagranicznej Litwy w latach 1938–1939. Studium z historii dyplomacji*, którą pod kierunkiem znanego polskiego historyka średniego pokolenia, profesora Marka Kornata, na podstawie rozprawy doktorskiej z zakresu nauk humanistycznych w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie przygotował litewski dyplomata i historyk, doktor Audrius Aleksandras Žulys.

Należy podkreślić, że autora monografii i jego promotora nie zniechęcił szczególnie drażliwy, skomplikowany i kontrowersyjny temat. Pojawienie się tego fundamentalnego pod każdym względem i ważnego dzieła wyraziście świadczy o dużym zaawansowaniu wspólnoty intelektualnej przedstawicieli dwóch sąsiadujących z sobą narodów, o podobnym widzeniu problemów i chęci ich rozwiązania. Budzi to nadzieję na to, że zmienne, burzliwe, a niekiedy nawet naznaczone krwią wzajemne stosunki między Litwą a Polską w pierwszej połowie XX w. zostaną w XXI w. należycie zrozumiane i ocenione przez klasę polityczną i społeczeństwa obu krajów.

Mając na względzie, że w pierwszej połowie XX w. konflikt polsko-litewski w dużej mierze wiązał się ze sporem o dziedzictwo historyczne, tożsamość narodową i spuściznę społeczną, a jako pierwsi o zablźnienie odniesionych wówczas ran zaczęli dbać zawodowi historycy, można twierdzić, że dług historii został wyrównany.

Przygotowana przez doktora Žulysa w Instytucie Historii PAN w Warszawie monografia jest ważna z kilku względów. Autor w sposób syntetyczny dokonał przeglądu praktycznie całości historiografii dotyczącej omawianego tematu, starannie zbadał dokumenty przechowywane w archiwach na Litwie i w Polsce oraz przedstawił oryginalną percepcję stosunków polsko-litewskich w przededniu II wojny światowej. Percepcję, która ukazuje nie tyle litewską czy polską tradycję

historiograficzną, ile tendencje w historiografii ogólnoeuropejskiej na początku XXI w., których najbardziej wyrazistą cechą jest szerokie panoramiczne widzenie sytuacji polityczno-historycznej oraz humanistyczne podejście.

Jeszcze ważniejsze jest to, że monografia ukazująca stosunki polsko-litewskie w okresie międzywojennym, a szczególnie w latach 1938–1939, jest oparta nie na jednostronnym widzeniu i interpretowaniu zjawisk, zdarzeń i faktów dotyczących poszczególnych stron, ale na swoistym dialogu źródeł, w którym współistnieją interesy narodowe krajów, pojawia się uprawiana przez elity narodowe filozofia polityczna, zdolności dyplomatyczne instytucji, charaktery poszczególnych działaczy, motywy, okoliczności, logika i wyniki podejmowanych decyzji.

W obliczu tego, iż treść książki przenosi czytelnika w burzliwe wydarzenia lat 1938–1939 nie tylko na Litwie i w Polsce, lecz także, ogólnie, w całej Europie Środkowo-Wschodniej, które w historiografii wielu krajów do dziś są oceniane dość niejednoznacznie, proponowany przez Żulysa spokojny ton narracji, ubarwionej pragmatycznymi spostrzeżeniami analitycznymi i wyważonymi interpretacjami, powinien stać się swoistą dobrą nowiną dla historiografów. Umiejętność spokojnego i prostego mówienia o kwestiach politycznie drażliwych i naukowo skomplikowanych jest wielką zaletą zawodową autora: ukazuje jego erudycję i znajomość przedmiotu.

Nie wątpię, że ta solidna monografia naukowa zyska nie tylko wielu czytelników w Polsce i na Litwie, lecz być może także otworzy drzwi nowemu kierunkowi metodologicznemu w historiografii obu krajów. Kierunkowi, którego najważniejszym paradygmatem stałaby się nie chęć uzasadnienia i usprawiedliwienia za wszelką cenę egoistycznych doktryn politycznych, błędów społecznych, militarnych czy dyplomatycznych jednej czy drugiej strony, ale przede wszystkim ich zrozumienie i przekazanie treści w sposób sugestywny społeczeństwu. Błędy w polityce i dyplomacji dynamicznych państw były i pozostaną rzeczą naturalną. Najważniejsze, żeby profesjonalna analiza wydarzeń historycznych stymulowała postęp polityczny i historiozoficzny, narodowy i państwowy. Myślę, że ta książka jest jednakowo zwycięstwem Litwy i Polski, historii i myśli politycznej, dyplomacji i polityki, które w dużym stopniu zawdzięcza udanej syntezie dwóch tożsamości w jednej osobie: dyplomaty i historyka.

Algimantas Kasparavičius
Instytut Historii Litwy w Wilnie

Wilno, wrzesień 2015 r.

Wstęp

Stosunki polsko-litewskie w latach 1938–1939 to jedno z najbardziej kontrowersyjnych zagadnień w stosunkach międzynarodowych Europy Środkowo-Wschodniej XX w. oraz w dziejach litewskiej i polskiej polityki zagranicznej doby międzywojennej. Nic więc dziwnego, że historiografie, zarówno litewska, jak i polska, z uwagą podchodzą do tych problemów. Niniejsze studium jest oparte na przekonaniu, że nowe źródłowe spojrzenie na te sprawy jest konieczne i leży w interesie naukowego dialogu historycznego.

1. Uzasadnienie tematu

Przedmiot monografii *Polska w polityce zagranicznej Litwy w latach 1938–1939. Studium z historii dyplomacji* został wybrany ze względu na przełomowy charakter tego okresu w historii stosunków polsko-litewskich, a także z powodu ich znaczenia z punktu widzenia polityki europejskiej. Doszło wówczas, jak wiadomo, do rozpoczęcia normalizacji stosunków polsko-litewskich, która jednak niewiele już mogła zmienić w położeniu obu narodów, albowiem ład wersalski w Europie zmierzał ku końcowi. Przyniósł to wszystko 1939 r., a Europa Środkowo-Wschodnia nie uniknęła podziału na strefy interesów Niemiec i ZSRR.

Mimo istnienia bogatej, wielojęzycznej i wielowątkowej literatury poświęconej różnym aspektom polityki zagranicznej w latach 1938–1939 widać, że brakuje pracy, która zgłębiałaby rolę, jaką odgrywała Polska w litewskiej polityce zagranicznej w przededniu II wojny światowej – w bardzo złożonych okolicznościach pewnego zbliżenia z Polską po wymuszonej zgodzie Litwy na nawiązanie stosunków dyplomatycznych w marcu 1938 r. Niewątpliwie rozpoczął się wtedy trudny proces przełamywania psychologicznej nieufności wiodącej ku normalizacji wzajemnych stosunków.

Na Litwie – po odzyskaniu niezawisłości kraju w 1990 r. – nie powstały całościowe monografie o stosunkach polsko-litewskich w okresie międzywojennym (1918–1939). Kwerendy w archiwach litewskich oraz porównanie ich wyników

z dokumentami z archiwów polskich otworzyły nowe możliwości spojrzenia na stosunki polsko-litewskie w latach 1938–1939. Możliwe okazało się także uzupełnienie dotychczasowego obrazu wydarzeń nowymi szczegółami – w niektórych sprawach chodzi o istotne okoliczności, które jednak umknęły uwadze badaczy. Co interesujące, żaden historyk na Zachodzie dotychczas nie napisał całościowej monografii stosunków polsko-litewskich w latach 1938–1939.

Nie można oczywiście nie wspomnieć prac i artykułów znawcy problematyki stosunków polsko-litewskich prof. Piotra Łossowskiego, zwłaszcza jego monografii: *Litwa a sprawy polskie 1939–1940* (Warszawa 1985), pisanej jeszcze w realiach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, oraz *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939* (Warszawa 1997), stworzonej już w wolnej Polsce. Na te problemy można spojrzeć z dużo szerszej perspektywy – prof. Łossowski w nader ograniczonym zakresie korzystał z archiwaliów litewskich, a jego prace odzwierciedlają oczywiście polski punkt widzenia w podejściu do zagadnień polsko-litewskich.

Celem pracy jest próba monografii z zakresu historii dyplomacji mająca ukazać stosunki polsko-litewskie w całej ich złożoności oraz z punktu widzenia polityki międzynarodowej, kształtującej układ sił w Europie Środkowo-Wschodniej, w regionie bałtyckim. Jest to klasyczne studium z zakresu dziejów dyplomacji, pisane metodą właściwą dla tej dyscypliny nauki historycznej, czyli na podstawie analizy akt dyplomatycznych, jakie zostały wytworzone przez służby zagraniczne obu państw, z pewnym też uwzględnieniem dokumentów dyplomatycznych stron trzecich (głównie niemieckich, radzieckich, brytyjskich, francuskich).

2. Źródła

Podstawowe dla niniejszej pracy poszukiwania przeprowadzono w Centralnym Archiwum Państwowym Litwy w Wilnie, które przechowuje akta litewskiego MSZ (dokumenty centrali w Kownie oraz korespondencję z placówkami – w tym z poselstwem w Warszawie za lata 1938–1939) oraz litewskich poselstw w Londynie i Berlinie. Dokumentacja ta pozwoliła odtworzyć możliwie szeroko proces kształtowania się litewskiej polityki zagranicznej w latach 1938–1939.

W monografii wykorzystywano oczywiście polskie dokumenty dyplomatyczne, przede wszystkim ze zbiorów Archiwum Akt Nowych w Warszawie, w którym kwerendą objęto głównie dokumenty Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Sztabu Głównego armii polskiej, Ambasady RP w Berlinie, Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Korzystano także z mikrofilmów Hoover Institution Archives (głównie akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych).

W pewnym zakresie uwzględnione zostały akta The National Archives w Londynie, które gromadzi dokumenty Foreign Office. Dla niniejszej pracy użyteczne były dokumenty z zespołu General Correspondence, opatrzone sygnaturą 371, często zresztą wykorzystywane przez historyków dyplomacji, ale nieanalizowane głębiej z punktu widzenia kryzysu marcowego z 1938 r.

Wartościowym źródłem są zbiory opublikowanych litewskich i polskich dokumentów dyplomatycznych. Z litewskich opublikowanych zbiorów dokumentów trzeba wymienić: *Lietuvos Respublikos užsienio politika: dokumentai 1939–1940*, t. 1: 23.08.1939–25.05.1940, pod red. T. Remeikisa, Vilnius 2009; *Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai 1938–1940 metais*, pod red. A. Kasparavičiausa, P. Libery, Vilnius 2013; *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais*, pod red. Z. Butkusa, Vilnius 2008; *Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994*, pod red. V. Plečkaitisa, J. Widackiego, Vilnius 1998.

Na szczególną uwagę zasługują wydawane przez Polski Instytut Spraw Międzynarodowych w Warszawie *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*¹.

Dla zbadania stanowiska ZSRR wobec stosunków polsko-litewskich zostały wykorzystane akta opublikowane w tomie: *SSSR i Litwa w gody Wtoroj mirowoj wojny: sbornik dokumentow*, opracowane przez A. Kasparavičiausa, Č. Laurinavičiausa i N.S. Lebediewą². Duże znaczenie mają materiały ze zbioru: *Dokumenty wnieszej politiki SSSR*³, a także inne zbiory dokumentów radzieckich⁴.

Dla ukazania niemieckiego spojrzenia na zagadnienia polsko-litewskie zostały wykorzystane publikowane po angielsku niemieckie akta dyplomatyczne: *Documents on German Foreign Policy, Series D (1937–1945)*⁵. Cenne okazały

¹ *Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1938*, red. M. Kornat, Warszawa 2007; *Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1939 styczeń–sierpień*, red. S. Żerko, Warszawa 2005; *Polskie dokumenty dyplomatyczne. 1939 wrzesień–grudzień*, red. W. Rojek, Warszawa 2007.

² *SSSR i Litwa w gody Wtoroj mirowoj wojny: sbornik dokumentow*, oprac. A. Kasparavičius, Č. Laurinavičius, N. Lebediewa, Vilnius 2006.

³ *Dokumenty wnieszej politiki SSSR*, t. 3: 01.07.1920–18.03.1921, Moskwa 1959; t. 6: 20.11.1922–31.12.1923, Moskwa 1962; t. 8: 01.01.1925–31.12.1925, Moskwa 1963; t. 9: 01.01.1926–31.12.1926, Moskwa 1964; t. 11: 01.01.1928–31.12.1928, Moskwa 1966; t. 15: 01.01.1932–31.12.1932, Moskwa 1969; t. 21: 1938, Moskwa 1977; t. 22, kniga (kn.) 1–2: 1939, Moskwa 1992.

⁴ *Polpriedy soobščajut. Sbornik dokumentow ob odnoszenijach SSSR s Łatwijej, Litwoj i Estonijej: Awgust 1939–awgust 1940 g.*, Moskwa 1990.

⁵ *Documents on German Foreign Policy, Series D (1937–1945)*, t. 5: *Poland, the Balkans, Latin America, the Smaller Powers, June 1937–March 1939*, Washington 1953; t. 4: *The aftermath of Munich, October 1938–March 1939*, Washington 1951; t. 6: *The last months of peace, March–August 1939*, London–Washington 1956; t. 8: *The war years, September 4, 1939–March 18, 1940*, Washington 1954.

się także dokumenty wydane przez rząd amerykański w celu ukazania stosunków niemiecko-radzieckich w latach 1939–1941 (*Nazi–Soviet Relations 1939–1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office*, red. J.S. Beddie, R.J. Sontag, Washington DC 1948), które w przekładzie polskim wyszły jako „*Białe plamy*”. ZSRR – Niemcy 1939–1941⁶. Francuski punkt widzenia znajdujemy w *Documents diplomatiques français 1932–1939*⁷.

Cennym źródłem jest *Diariusz i teki Jana Szembeka*. Tom czwarty, który został wydany w Londynie w 1972 r. przez Instytut Polski i Muzeum im. Generała Sikorskiego w opracowaniu Józefa Zarańskiego, objął dokumenty oraz notatki Szembeka z okresu od stycznia 1938 r. do końca sierpnia 1939 r.⁸ W tomie tym dużo uwagi poświęcono sprawom polsko-litewskim. Prowadzone na bieżąco zapiski tego polityka i dyplomaty mają dla historyka bardzo duże znaczenie.

Interesującymi źródłami są również dzienniki i wspomnienia – chodzi tu m.in. o publikację pierwszego *attaché* wojskowego na Litwie pułkownika dypl. Leona Mitkiewicza: *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939* (Warszawa 1990). Mitkiewicz z zacięciem obserwował i opisywał życie społeczne i polityczne na Litwie. Jego obserwacje były na ogół bardzo trafne, pozbawione nastawienia antylitewskiego, natomiast jego ocena polityki Warszawy jest zabarwiona pewną dozą krytycyzmu.

Valentinas Gustainis, korespondent „Lietuvos Aidas” w Warszawie w latach 1934–1935, wydał książkę ze swojego pobytu w Polsce: *Lenkai ir Lenkija* (Kauņas 1937). W książce kładzie nacisk na opis życia społecznego, gospodarczego i politycznego Polski.

Tadeusz Katelbach, dziennikarz polski i specjalny wysłannik ministra Józefa Becka, wydał z pobytu na Litwie książkę *Za litewskim murem* (Warszawa 1938), w której w dość krytyczny sposób podchodzi do przedwojennej Litwy.

Dzieła prezydenta Litwy Antanasa Smetony zostały wydane w *Rinktiniai raštai* (Kauņas 1990). Prezydent był głównym twórcą myśli i ideologii narodowej, a jego program polityczny miał duży wpływ na litewską przedwojenną politykę zagraniczną.

⁶ „*Białe plamy*”. ZSRR–Niemcy 1939–1941. *Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r.*, Vilnius 1990.

⁷ *Documents diplomatiques français 1932–1939*, 2ème serie (1936–1939), t. 7: 17 janvier–20 mars 1938, Paris 1973.

⁸ Zapiski Szembeka z okresu wrzesień–grudzień 1939 były publikowane dwukrotnie: najpierw w czasopiśmie emigracyjnym „*Niepodległość*” 1987, t. 20, a następnie w postaci książki J. Szembek, *Diariusz wrzesień – grudzień 1939*, przedmowę napisał i przypisami opatrzył B. Grzełowski, Warszawa 1989.

Litewski Wódz Naczelny generał Stasys Raštikis napisał wspomnienia i refleksje zatytułowane: *Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai* (t. I, Vilnius 1990). Pamiętniki te są jednym z najbogatszych spośród spisanych wspomnień litewskich działaczy i przywódców z tego okresu.

Kazys Škirpa, pierwszy poseł w Warszawie i minister pełnomocny Litwy po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych, opublikował tom *Lietuvos nepriklausomybės sutemos (1938–1940). Atsiminimai ir dokumentai* (Chicago–Vilnius 1996). Trudno nie zauważyć, że Škirpa nie darzył sympatią Polski i Polaków, a jego proniemieckie poglądy są wyczuwalne. Mimo to książka jest cennym źródłem zagadnień dyplomatycznych, przytacza relacje ze spotkań, depesze, fragmenty własnych listów i dokumentów.

Juozas Urbšys, ostatni minister spraw zagranicznych niepodległej Litwy, napisał *Atsiminimai* (Kaunas 1990). Wartość jego wspomnień jest tym większa, iż był on bezpośrednim uczestnikiem dramatycznych, rozstrzygających o losach Litwy spotkań z Hitlerem i von Ribbentropem, Stalinem i Mołotowem.

Najważniejszymi spośród licznych książek napisanych przez historyka i dyplomatę, posła Litwy w Paryżu Petrasa Klimasa, są: *Iš mano atsiminimų* (Vilnius 1990) i *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje 1919–1940* (Vilnius 1991). Klimas stał wśród czynnych działaczy litewskich u początków niepodległości Litwy, posiadał szeroką wiedzę historyczno-etnograficzną, był jednym z najbardziej dynamicznych i wpływowych dyplomatów w litewskiej zagranicznej służbie dyplomatycznej, jego opinie były brane pod uwagę przez ministrów Statysa Lozoraitisa i Juozasa Urbšysa.

Fragmenty wspomnień ministra obrony Kazysa Musteikisa *Prisiminimų fragmentai* (Vilnius 1989) są zwięzłe, zawierają jednak wiele informacji dotyczących 1939 r. Również dyrektor Departamentu Politycznego MSZ w latach 1939–1940 Edvardas Turauskas napisał *Lietuvos nepriklausomybės netenkant* (Vilnius 1990). W książce znajdują się ciekawie przedstawione spotkania z polskim posłem Franciszkiem Charwatem, oceny stosunków z ZSRR, który narzucił Litwie swoją wolę, zmuszając do przyjęcia na swoim terytorium baz wojskowych na mocy układu radziecko-litewskiego z 10 października 1939 r., w zamian za co Litwinom zostało przekazane Wilno.

Wybitny litewski dyplomata Vaclovas Sidzikauskas, uczestnik negocjacji nad planem Hymansa (1921), w swoich wspomnieniach *Lietuvos diplomatijos paraštėje* (Vilnius 1994) podaje ciekawe zakulisowe szczegóły różnych negocjacji i spotkań. Korzystano także z innych prac wspomnieniowych znanych

dypłomatów polskich⁹ i zachodnich¹⁰. Jednymi z ważniejszych są wspomnienia Michała Łubieńskiego: *Refleksje i reminiscencje* opracowane przez prof. M. Kornatę i wydane w Warszawie w 2012 r.

Mówiąc o źródłach, jakimi są wspomnienia i pamiętniki, trzeba mieć na względzie często ich jednostronne spojrzenie na wydarzenia oraz pewne nieścisłości chronologiczne. W opracowaniu wybranego tematu zostały wykorzystane periodyki litewskie i polskie, które miały znaczący wpływ na kształtowanie się poglądów społeczeństwa na stosunki z sąsiednim krajem. W periodykach z tego okresu znajdują odzwierciedlenie poglądy obozów rządowych, ale też ówczesne nastroje społeczne. Spośród litewskich czasopism warto wymienić: „Lietuvos Aidas”, „XX amžius”, „Vairas”, „Rytas”, „Karys”, „Kardas“, „Lietuvos žinios”, „Trimitas”, „Laikas”, „Dzień Polski” (wydawane w jęz. polskim), z polskich zaś: „Słowo”, „Czas”, „Gazeta Polska”, „Tempo dnia”, „Warszawski Dziennik Narodowy”, „Kurjer Polski”, „Kurjer Poranny” oraz „Kurjer Wileński”. Istnieją również zarchiwizowane litewskie pisma periodyczne wydawane na uchodźstwie na Zachodzie po drugiej wojnie światowej: „Aidai” (<http://www.aidai.us>) oraz „Lituanus” (<http://www.lituanus.org>), w których publikowane były artykuły litewskich historyków emigracyjnych, jak również listy i fragmenty wspomnień znanych litewskich postaci życia politycznego, takich jak Stasys Lozoraitis, Jurgis Šaulys, Kazys Škirpa i inni.

3. Charakterystyka historiografii

Najbardziej w Polsce znanym badaczem stosunków polsko-litewskich jest niewątpliwie wspomniany już emerytowany profesor Instytutu Historii PAN w Warszawie Piotr Lossowski¹¹. W swoich monografiach i artykułach naukowych

⁹ *Diplomat in Berlin 1933–1939. Papers and Memoirs of Józef Lipski. Ambassador of Poland*, red. W. Jędrzejewicz, New York–London 1968; *idem, Diplomat in Paris, 1936–1939: Papers and Memoirs of Juliusz Łukasiewicz, Ambassador of Poland*, New York 1970.

¹⁰ A. Eden, *Pamiętniki 1938–1945*, t. 2, Warszawa 1972; *Poland and the Coming of the Second World War. The Diplomatic Papers of A. J. Drexel Biddle, Jr., United States Ambassador to Poland 1937–1939*, wstęp P.V. Cannistraro, E.D. Wynot Jr., T.P. Kovaleff, Ohio State University Press 1976; W.H. Colbern, *Polska styczeń–sierpień 1939. Analizy i prognozy. Komentarze do wydarzeń attaché wojskowego ambasady USA w Warszawie*, przekład, przedmowa i przypisy B. Grzełowski, Warszawa 1986.

¹¹ P. Lossowski, *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*, Warszawa 1997; *idem, Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996; *idem, Litwa a sprawy Polskie 1939–1940*, Warszawa 1985; *idem, Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985; *idem, Klajpeda kontra Memel. Problem Klajpedy w latach 1918–1939–1945*, Warszawa 2007; *idem, Ultimatum polskie do Litwy 17 marca 1938 r.*, Warszawa 2010. Nie wspominamy w tym miejscu licznych mniejszych studiów i szkiców tego autora.

przedstawił szerokie spektrum zagadnień problematyki stosunków między obydwoma krajami w okresie międzywojennym. Prace Łossowskiego powstały zasadniczo w latach 1980–1990. Niestety, występowały wówczas trudności w korzystaniu z litewskich źródeł archiwalnych. Łossowski, ze zrozumiałych przyczyn, w swoich monografiach i artykułach opierał się głównie na polskich źródłach archiwalnych i monografiach litewskich, powstałych w latach radzieckiego panowania. Sięgnął także do prac wydanych we wczesnych latach dziewięćdziesiątych.

Z litewskiej historiografii okresu radzieckiego panowania warto wyróżnić przede wszystkim prace prof. Reginy Žepkaitė, która skupiała się na stosunkach polsko-litewskich okresu międzywojennego, analizując je źródłowo¹². Problemy polsko-litewskie są też poruszane w pracach litewskich historyków okresu radzieckiego – prof. Konstantinasa Navickasa¹³ oraz prof. Robertasa Žiugždy¹⁴. Niestety, ich studia opierały się na założeniach bezkrytycznej afirmacji polityki ZSRR wobec Litwy i Polski.

Z dzieł powstałych na emigracji, w których – ze zrozumiałych przyczyn – dużo uwagi poświęcano sprawom polsko-litewskim, wyróżnia się książka byłego sekretarza prezydenta Smetony Aleksandra Merkelisa, który tym dziełem składał hołd zasługom prezydenta dla swego narodu, ale przy tym ukazał jego życie i wydarzenia z najbliższego otoczenia prezydenta, przedstawiając też sposób jego myślenia¹⁵.

Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości w 1990 r. historycy litewscy stworzyli wartościowe monografie i artykuły naukowe, które pośrednio lub też bezpośrednio dotyczyły problematyki stosunków polsko-litewskich w okresie międzywojennym. W tym miejscu warto wymienić przede wszystkim dzieła: Zenonasa Butkusa¹⁶, Alfonsasa Eidintasa¹⁷, Česlovasa Laurinavičiusa¹⁸,

¹² R. Žepkaitė, *Lietuvių tautos kova dėl Vilniaus 1919–1939 m.*, Vilnius 1964; *eadem*, *Diplomatija imperializmo tarnyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m.*, Vilnius 1980; *eadem*, *Vilniaus istorijos atkarpa, 1939 m. spalio 27 d.–1940 m. birželio 15 d.*, Vilnius 1990.

¹³ K. Navickas, *TSRS vaidmuo ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais*, Vilnius 1966.

¹⁴ R. Žiugžda, *Lietuva imperialistinių valstybių planuose 1917–1940*, Vilnius 1983.

¹⁵ A. Merkelis, *Antanas Smetona: Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*, New York 1964.

¹⁶ Z. Butkus, *SSRS intrigos Baltijos šalyse 1920–1940*, „Darbai ir dienos” (Kaunas) 1998, t. 7 (16); *idem*, *Vokietijos ir Sovietų poveikis Baltijos sąjungos kūrimui 1919–1940 metais*, „Lietuvos istorijos studijos” (Vilnius) 2007, t. 20.

¹⁷ A. Eidintas, *Antanas Smetona: politinės biografijos bruožai*, Vilnius 1990; *idem*, *Antanas Smetona ir jo aplinka*, Vilnius 2012.

¹⁸ Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija, Lietuvių tautinės valstybės tapimo ir raidos fragmentai*, „Studijų šaltiniai” (Kaunas) 1997, nr 5; *idem*, *Lietuvos – Sovietų Rusijos taikos, 1920 m. liepos 12 d. sutarties problema*, Vilnius 1992.

Raimundasa Lopaty¹⁹, Algimantasa Kasparavičiaus²⁰, Algisa Kasperavičiaus²¹, Šarūnasa Liekisa²², Rimantasa Miknysa²³, Gintarasa Sургailisa²⁴, Nerijusa Šepetysa²⁵, Liudasa Truski²⁶, Gintautasa Vilkelisa²⁷ oraz Vytautasa Žalysa²⁸. W ich pracach przedstawione zostały różne dyskusyjne aspekty stosunków polsko-litewskich, kontakty Litwy z innymi krajami europejskimi oraz wewnętrzne problemy dziejów litewskiego państwa, które miały wpływ na politykę zagraniczną, w tym na stosunki z Polską. Jednym z ważnych opracowań jest monografia Broniusa Makauskasa o Litwinach w Polsce w latach 1920–1939²⁹.

Z polskich historyków średniego pokolenia należy wymienić badaczy, którzy w różnych kontekstach problemowych poruszali zagadnienia polsko-litewskie. Ich prace okazały się ważne dla moich przemyśleń nad problematyką relacji polsko-litewskich w latach 1938–1939. Na uwagę zasługują w tym kontekście studia Krzysztofa Buchowskiego, który skoncentrował się przede wszystkim na analizie wzajemnego postrzegania Litwinów przez Polaków i Polaków przez

¹⁹ R. Lopata, *Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija*, Vilnius 1998; *idem*, *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918*, „Lietuvių atgimimo istorijos studijos” (Vilnius) 1996, t. 9.

²⁰ A. Kasparavičius, *Lietuva 1938–1939 m.: neutraliteto iliuzijos*, Vilnius 2010; *idem*, *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje*, Vilnius 1996; *idem*, *Kauno ir Maskvos „džentelmeniškas polonezas” Varšuvai (1926–1938)* [w:] *Lietuvos diplomatija XX amžiuje: Lietuvos diplomatinės tarnybos 80-mečiui ir Lietuvos užsienio reikalų ministro Stasio Lozoraičio vyresniojo 100-osiomis gimimo metinėms skirtos tarptautinės konferencijos pranešimai*, red. V. Žalys, R. Lopata, Č. Laurinavičius, Vilnius 1999; *idem*, *Don Kichotas prieš Prometėją. Tarpukario lietuvių–lenkų iracionalioji diplomatija*, „Darbai ir dienos” (Kaunas) 2002, t. 30; *idem*, *Katastrofos nuojautos: lietuvių karinė diplomatija Antrojo pasaulinio karo išvakarėse*, „Karo archyvas” (Vilnius) 2012, t. 27.

²¹ A. Kasperavičius, *Problem przynależności Wilna i Wileńszczyzny w świadomości Litwinów*, „Biuletyn Historii Pogranicza” 2000, nr 1.

²² Š. Liekis, *1939: The Year that Changed Everything in Lithuania's History*, Amsterdam–New York 2010.

²³ R. Miknys, *Kształtowanie się nowoczesnego społeczeństwa na Litwie w pierwszej połowie XX w.*, Poznań 2007.

²⁴ G. Surgailis, *Antrojo pasaulinio karo pabėgėliai ir internuotieji Lenkijos kariai Lietuvoje 1939. 09–1940*, Vilnius 2005.

²⁵ N. Šepetyš, *Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva*, Vilnius 2006.

²⁶ L. Truska, *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius 1996; *idem*, *Kas traukė į Rusijos glėbį? Geopolitinė Lietuvos orientacija 1918–1940 metais*, „Darbai ir dienos” (Kaunas) 2002, t. 30.

²⁷ G. Vilkelis, *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje*, Vilnius 2006.

²⁸ V. Žalys, *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 1, Vilnius 2007; *idem*, *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*, t. 2 (część I), Vilnius 2012; *idem*, *Lietuvos neutralumas ir jos saugumo problemos 1938–1939*, „Lituanistica” 1990, nr 1.

²⁹ B. Makauskas, *Vilnijos lietuviai 1920–1939 metais*, Vilnius 1991; *idem*, [B. Makowski], *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa 1986.

Litwinów oraz innych aspektach kulturalno-społecznych³⁰. Marek Kornat³¹ oraz Sławomir Dębski³² poruszają sprawy litewskie w szerszym kontekście polskiej polityki międzynarodowej w realiach rywalizacji i zbliżenia dwóch mocarstw totalitarnych: Niemiec i ZSRR. Bardzo wartościowymi pozycjami w historiografii polskiej, przedstawiającymi całokształt europejskiej sytuacji politycznej w latach 1938–1939, są przede wszystkim opracowania Henryka Batowskiego³³, Anny Marii Cieniały³⁴ i Stanisława Żerki³⁵. Ukazują one nowy punkt widzenia na politykę międzynarodową tego okresu.

Wśród historyków zachodnich wyróżniają się prace amerykańskiego historyka Alfreda Ericha Senna, który dogłębnie badał przyczyny polsko-litewskiego sporu o Wilno, a w tym kontekście analizował interesy krajów Ententy, Rosji Radzieckiej i Niemiec³⁶. Wartościowe jest także opracowanie Johna Hidena i Thomasa Lane: *The Baltic and the Outbreak of the Second World War* (Cambridge 1992).

Pełne zestawienie wykorzystanych źródeł i literatury znajduje się na końcu niniejszej pracy. Pisząc, starałem się dawać pierwszeństwo dokumentom źródłowym przed opracowaniami. Zapewne na kartach tej rozprawy więcej miejsca

³⁰ K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999; *idem*, *Panowie i żmogusy. Stosunki polsko-litewskie w międzywojennych karykaturach*, Białystok 2004; *idem*, *Szkie polsko-litewskie, czyli o niełatwym sąsiedztwie w pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2006; *idem*, *Litwomani i polonizatorzy. Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2005.

³¹ M. Kornat, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Becka*, Gdańsk 2012; *idem*, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko- sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; *idem*, *Polska wobec paktu Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia 1939 roku*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” (Wrocław) 2005, t. 28; *idem*, *Państwa bałtyckie między Niemcami a ZSRR w 1939 r.*, „Przegląd Wschodni” 2002, t. 8, z. 2.

³² S. Dębski, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa 2007.

³³ H. Batowski, *Kryzys dyplomatyczny w Europie. Jesień 1938–wiosna 1939*, Warszawa 1962; *idem*, *Rok 1938 – dwie agresje hitlerowskie*, Poznań 1985; *idem*, *Między dwiema wojnami 1919–1939*, Kraków 2001.

³⁴ A.M. Cieniał, *Poland and the Western Powers 1938–1939: A Study in the Interdependence of Eastern and Western Europe*, London–Toronto 1968; *idem*, *The Munich Crisis of 1938: Plans and Strategy in Warsaw in the Context of the Western Appeasement of Germany* [w:] *The Munich Crisis, 1938. Prelude to World War II*, London–Portland 1999; *Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1932* [właśc. 1926–1939], na podstawie tekstów min. Józefa Becka oprac. A.M. Cieniał, Paryż 1990.

³⁵ S. Żerko, *Stosunki polsko-niemieckie 1938–1939*, Poznań 1998.

³⁶ A.E. Senn, *The Great Powers, Lithuania and the Wilno Question, 1920–1928*, Leiden 1966; *idem*, *Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920*, Vilnius 1999.

dałoby się poświęcić historiografii stosunków polsko-litewskich, ale nie wydawało się to konieczne.

4. Pytania i założenia badawcze

Po I wojnie światowej dwa narody dawnej (przedrozbiorowej) Rzeczypospolitej Obojga Narodów stanęły naprzeciwko siebie, mając sprzeczne interesy i cele polityczne. Stosunki polsko-litewskie w okresie międzywojennym wyróżniają się wielkimi kontrowersjami i napięciami.

W pracy duży nacisk położono na politykę Niemiec i ZSRR jako uwarunkowania kształtujące możliwości Polski i Litwy. Wykorzystanie przez te państwa do swoich celów polsko-litewskiego sporu o Wilno jest poza dyskusją i stwierdzenie tego stanu rzeczy nie stanowi odkrycia. Wiadomo, że mocarstwa te były zainteresowane nasileniem konfliktu polsko-litewskiego, a tym samym prowadziły politykę rewizjonistyczną, obliczoną na zburzenie systemu wersalskiego, co też im się powiodło w 1939 r.

Trudno nie zauważyć, że uregulowanie kwestii Wilna było centralnym celem i problemem polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa litewskiego. Praktycznie na każdy aspekt stosunków polsko-litewskich do połowy marca 1938 r. należy patrzeć przez pryzmat tej kwestii. Pomaga to wyjaśnić motywy zachowania władz litewskich.

Rozdział I monografii nosi tytuł: *Konflikt polsko-litewski w okresie międzywojennym (do ultimatum z 17 marca 1938 r.). Geneza i realia*. Poświęcony został uwarunkowaniom i realiom konfliktu polsko-litewskiego po zakończeniu I wojny światowej. Ów wprowadzający rozdział wydaje się konieczny, ponieważ pomaga zrozumieć, dlaczego aż do marca 1938 r. Litwa i Polska żyły we wzajemnej izolacji oraz z jakich przyczyn nie potrafiły nawiązać normalnych stosunków dyplomatycznych. Najważniejszym – w takim kontekście – pytaniem badawczym jest, dlaczego władze litewskie postrzegały zagrożenie dla swego kraju w polskiej polityce faktów dokonanych.

W rozdziale II zatytułowanym *Ultimatum polskie i nawiązanie stosunków dyplomatycznych* poddano analizie czynniki zewnętrzne i wewnętrzne, które zadecydowały o podjęciu decyzji o wystosowaniu ultymatywnych żądań. Opisany został też proces nawiązania stosunków dyplomatycznych. Pisząc te partie pracy, zastanawiałem się, dlaczego Litwini przyjęli polskie ultimatum oraz jaki był stosunek mocarstw europejskich do tych wypadków. Dlaczego właśnie po incydencie na linii administracyjnej dopiero w marcu 1938 r. Polska zdecydowała

się tak stanowczo zmusić Litwę do nawiązania stosunków dyplomatycznych? Jaki wpływ na decyzję Polski oraz Litwy miała ogólna sytuacja europejska po Anchlussie Austrii? Czy Polska prowadziła samodzielną politykę zagraniczną i jak była ona odbierana w Kownie? Czy Polska oprócz demonstracji siły była przygotowana na rozwiązania militarne w stosunku do Litwy?

Tytuł rozdziału III *Przelamywanie lodów nieufności: druga połowa marca–grudzień 1938* wyraźnie zapowiada, że psychologiczna nieufność i podejrzliwość będą głównymi przeszkodami do pokonania na drodze do normalizacji stosunków polsko-litewskich. Jakie były przesłanki zmiany charakteru stosunków polsko-litewskich po marcu 1938 roku? Gdy nawiązanie stosunków dyplomatycznych stało się faktem, przyszła kolej na konkretne kwestie dotyczące stosunków dwustronnych. Rozpoczęto pertraktacje i podpisano rozmaite porozumienia dwustronne, które zostaną przedstawione w tym rozdziale. Sporo uwagi poświęcono poglądom i działalności posłów obydwu państw: Kazysa Škirpy w Warszawie i Franciszka Charwata w Kownie. Ich aktywność miała pewien wpływ na kształtowanie się decyzji w obydwu stolicach. W jaki sposób zmiany sytuacji europejskiej po konferencji w Monachium (aneksji Sudetów przez Niemcy) oddziaływały na litewską opinię publiczną i dyplomację, która z uwagą analizowała te sprawy, zarówno w Kownie, jak i w Warszawie? Zwłaszcza zajęcie przez Polskę Zaolzia przyciągnęło uwagę kół politycznych Litwy. Litewska opinia publiczna popierała Czechosłowację, gdy ta znalazła się w obliczu rozbioru, chociaż litewski rząd oficjalnie nie skrytykował postępowania Polski w tej sprawie. W rozdziale tym została również podjęta próba odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób Litwini odbierali koncepcję międzymorza ministra Józefa Becka. Dlaczego ożywienie stosunków między Litwą a Polską zaczęło się dopiero pod koniec 1938 r.? W jakim stopniu zaborcze żądania niemieckie w stosunku do Polski (sprawy Gdańska i „korytarza” pomorskiego) oraz Litwy (Kłajpeda) zmuszały obydwa kraje do szukania lepszego *modus vivendi* w stosunkach dwustronnych?

W rozdziale IV *Polska i Litwa nad przepaścią wojny (styczeń–sierpień 1939 r.)* przedstawiono rosnące zagrożenie dla Litwy i Polski ze strony Rzeszy Niemieckiej. W tym okresie aktywnie działał nowy poseł w Warszawie dr Jurgis Šaulys. Poszukamy w tym rozdziale odpowiedzi na pytanie, czy poprawiła się sytuacja mniejszości narodowych w obu krajach – litewskiej w Polsce i polskiej na Litwie. Dosyć interesująca okazała się sprawa powołania konsulatów w Kłajpedzie i w Wilnie. Na politykę Litwy w relacjach z Polską, Niemcami i innymi krajami bałtyckimi duży wpływ miała ustawa o neutralności z 10 stycznia

1939 r., w tym kontekście zobaczymy, jak współpracę państw Ententy Bałtyckiej odbierała i oceniała strona polska.

W marcu 1939 r. po ultimatum niemieckim Litwa utraciła Kłajpedę. Rząd litewski wobec braku poparcia Wielkiej Brytanii i Francji ustąpił, przekazując to terytorium Niemcom. Miało to wpływ na dalsze stosunki polsko-litewskie.

Dla badacza z pewnością interesujące jest spojrzenie na zagadnienie kłajpedzkie przez pryzmat stosunków polsko-niemieckich. Jaki zatem był polski punkt widzenia na kryzys w Kłajpedzie? Jak kryzys kłajpedzki w marcu 1939 r. oddziaływał na stosunki Litwy z Polską? Jak na Litwie odbierano niemieckie żądania rewizjonistyczne skierowane wobec Polski?

W rozdziale będą analizowane decyzje polskiego rządu zmierzające w kierunku polityki antyniemieckiej, ale także rozgrywki między Wielką Brytanią, Francją, ZSRR oraz Polską mające na celu utworzenie antyniemieckiego systemu gwarancyjnego dla państw zagrożonych. Propozycja polskiej gwarancji dla Litwy, uplasowanie Litwy i innych krajów bałtyckich w propozycjach gwarancyjnych, reakcje dyplomacji litewskiej – to sprawy stanowiące ważny obszar dociekań historyka.

W rozdziale przedstawiono rozmowy litewskich dyplomatów z Polakami, przedstawicielami krajów zachodnich, Niemiec i ZSRR. Szczególne miejsce zajmuje wizyta Wodza Naczelnego armii litewskiej gen. Stasysa Raštikisa w Polsce, w pierwszej połowie maja 1939 r.

Rozdział V: *Pakt Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia 1939 r. i sprawy polsko-litewskie w pierwszych tygodniach wojny (wrzesień – październik 1939 r.)*, poświęcono zagadnieniu położenia obu państw po podpisaniu 23 sierpnia 1939 r. paktu o nieagresji między III Rzeszą a ZSRR (tzw. pakt Ribbentrop-Mołotow).

Po wybuchu wojny po stronie litewskiej aktywnie działali zwolennicy poddania się pod protektorat Niemiec i odzyskania Wilna dzięki pomocy tego mocarstwa. Tej koncepcji przewodził litewski poseł w Berlinie Kazys Škirpa. Działania i poglądy tego byłego posła w Warszawie są oceniane w polskiej historiografii jako proniemieckie i antypolskie. Dlaczego Škirpie nie udało się namówić rządu litewskiego w Kownie do wystąpienia przeciwko Polsce i do poczynienia kroków zmierzających do zajęcia Wilna? Czym kierował się prezydent Smetona, nie ulegając niemieckim zachętom marszu na Wilno i pozostając wiernym swojej idei neutralności?

Po pakcie Ribbentrop-Mołotow stosunki polsko-litewskie były już w pełni zależne od tego układu sił. Nowe porozumienie niemiecko-radzieckie (z 28 września 1939 r.) umiejscowiło Litwę w strefie interesów ZSRR. Nękana trudnościami

ekonomicznymi i będąca w trudnej sytuacji geopolitycznej Litwa nie zamknęła swojej granicy po napaści Armii Czerwonej na Polskę (17 września), internowała polskich żołnierzy i oficerów, przyjmowała uciekinierów cywilnych. O tym też będzie mowa w tym rozdziale.

Osamotniony na arenie międzynarodowej i naciskany przez ZSRR rząd litewski zawarł w Moskwie 10 października 1939 r. umowę o wzajemnej pomocy. Zakładała ona m.in. zgodę na powstanie na Litwie radzieckich baz wojskowych i przekazanie Litwie Wilna i zachodnią część kraju wileńskiego. Układ ów był już jasną zapowiedzią zmierzchu państwowości Litwy. Nawiązująca do tradycji litewska polityka neutralności poniosła tym samym ostateczną porażkę. W prowadzonych pod radzieckim przymusem radziecko-litewskich negocjacjach na Kremlu dużo uwagi poświęcono sprawom polskim. Wydaje się konieczne, aby wydarzeniom, mającym tak doniosły wpływ na położenie spraw polskich na Litwie, poświęcić odpowiednią uwagę. W negocjacjach zgoda na rozmieszczenie radzieckich baz była powiązana z przekazaniem przez ZSRR Wilna. Przejęcie przez Litwę Wilna na mocy układu 10 października 1939 r. stanowi końcową granicę chronologiczną monografii.

Rozdział ten zamknie krótka analiza losu placówek dyplomatycznych – litewskiej w Warszawie i polskiej w Kownie. Na uwagę czytelnika z pewnością zasługuje relacja pośła Šaulysa z przeżyć w okresie trzech pierwszych tygodni wojny spędzonych w walczącej Warszawie – jako jeszcze jeden przyczynek do bogatej literatury o polskim wrześniu 1939. Są to zasadnicze pytania i założenia badawcze, na które odpowiedź powinna przynieść refleksja oparta na źródłach archiwalnych.

Mam przyjemność wyrazić wdzięczność wszystkim osobom, które przyczyniły się do powstania tej pracy. Chciałbym podziękować dyrektorowi Instytutu Historii w Wilnie dr. Rimantasowi Miknysowi za umożliwienie mi skorzystania z zasobów biblioteki tego Instytutu. Chciałbym również złożyć podziękowania dr. Pawłowi Liberze za cenne wskazówki i pomoc w poszukiwaniu materiałów archiwalnych w Polsce, a także prof. Markowi Kornatowi oraz dr. A. Kasparavičiusowi za uwagi merytoryczne. Dziękuję również mojej córce Karolinie, która przez kilka lat wspierała mnie duchowo podczas pracy nad książką. Wszystkim, także nie wymienionym, serdecznie dziękuję.